

ЗАГАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 940:27-789.9«16/17»

Дуса К. Л.

АЛЬТЕРНАТИВНИЙ ШЛЯХ ДО ЗНАТЬ: АЛХІМІЯ РОЗЕНКРЕЙЦЕРІВ І ВИКЛИКИ ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА У XVII-XVIII ст.

У статті розглядається еволюція ордену розенкрейцерів, зокрема їхні алхімічні практики від часу виникнення і до розпуску (XVII-XVIII ст.). Аналізується інтерес до алхімії як частина вчення Братства розенкрейцерів у німецькомовних землях.

Поява братів Троянди і Хреста супроводжувалася звуками сурем і великою таємницею (так принаймні їхнє виникнення описується у перших маніфестах цього потаємного товариства). Оскільки Братство розенкрейцерів було підпільною організацією, воно і до сьогодні залишається предметом малодослідженим. Дотепер більш поширеними є легенди, чутки і загадкові історії про братство, аніж докладні наукові розвідки.

Серед досліджень історії розенкрейцерів хотілося б виділити дві роботи: розвідку Крістофера Макінтоша [1] і монографію Френсіса Ятса [2]. Першу книгу присвячено проблемі функціонування Братства протягом XVIII ст., його зв'язкам з іншими таємними товариствами, як-от масонами й ілюмінатами, а також ставленню розенкрейцерів до Просвітництва. Друга робота концентрується навколо діяльності Братства у XVII ст., яку автор пов'язує з політичними подіями 1620-х років у Богемії та німецьких землях.

Як на мене, концепція «розенкрейцерівського просвітництва», запропонована Френсісом Ятсом, є дещо проблематичною. Згідно з нею просвітництво існувало ще до початку доби Просвітництва - вже на початку XVII ст. Це дивне «просвітництво» напряду пов'язувалося із започаткуванням «товариства освічених» Європи, проголошеним у розенкрейцерівських маніфестах, а отже, період активного функціонування Братства називається «розенкрейцерівським просвітництвом». На підтвердження цього у маніфестах знаходиться ще одна декларація про те, що нібито «грає новий поступ людського знання» [3]. Важко погодитися з подібним анахронічним визначенням періоду, оскільки існувало лише одне Просвітництво.

Далі ми не зупинятимемося на огляді історії розенкрейцерів, не намагатимемося відповісти на питання про те, був розенкрейцерський рух прогресивним чи регресивним. З цілої низки питань, пов'язаних із Братством, для розгляду було вибрано лише одне - те, що, стосується алхімічних практик Братства Троянди і Хреста. Досить показовим є той факт, що незважаючи на всі закиди щодо консервативного й антипросвітницького характеру ордену, багато послідовників просвітницьких ідей знайшли за можливе приєднатися до ордену. Це пояснюється надзвичайним інтересом до алхімії, якої обіцяли навчити ініціатив ордену. Далі аналізуватиметься інтерес до алхімії як частина вчення Братства розенкрейцерів у німецькомовних землях від часу виникнення ордену на початку XVII ст. до його розпуску в кінці XVIII ст.

На початку XVII ст. золота доба алхімії вже минула всюди, окрім як у німецьких князівствах. Інтерес до алхімії зберігся у німецькомовних землях завдяки потужній езотеричній традиції протестантського містицизму, тісно пов'язаного саме з алхімією. До речі, німецькомовні землі завжди вважалися центром розвитку алхімії. Саме в цьому регіоні відбулася реформа середньовічної алхімічної традиції. Вона була пов'язана з особою Філіпа Аурелуса Теофрастуса Бомбастуса, відомого широкому загалу як Парацельс. Саме він був першим, хто наголосив на можливостях використання алхімії для лікування людей.

Для того, щоб краще зрозуміти пізніше зацікавлення освічених осіб алхімією, варто сказати кілька слів про суть алхімічної традиції. Існувало два напрямки алхімії, що розвивалися паралельно,

але не завжди узгоджувалися: практична алхімія, яка базувалася на роботі біля печі, й теоретична алхімія - таємне знання, що допомагає зрозуміти великі секрети природи. Роджер Бекон писав, що перший напрямок, *alkimia operativa*, навчає виготовленню шляхетних металів, а другий є так званою спекулятивною алхімією [4].

Трансмутація була центральним терміном як практичної, так і теоретичної алхімії. Трансмутація - це «пришвидшене перетворення базових металів на золото за допомогою накладання філософського каменя чи "тинктури" (зазвичай у вигляді порошку) на базовий метал» [5]. Алхіміки пояснювали, що цей процес є не що інше, як пришвидшення природного процесу «доси́гання» базових металів до стану шляхетної досконалості.

Спіритуальна алхімія була близькою до традицій гностицизму. Золото вважали уособленням божественної іскри у матерії, ланкою, що поєднувала матерію з духовним світом. Таким чином, алхімік, який намагався піднести базову матерію до золотого, божественного стану, водночас і сам підносився духовно.

У Священній Римській імперії покровительство алхімії можна порівняти з покровительством музиці, мистецтву, літературі й натурфілософії. Габсбурзький двір прославився сприянням розвитку алхімії. Прага Рудольфа II стала Меккою алхіміків. Серед паломників до двору Рудольфа II були навіть такі відомі англійські алхіміки, як Джон Ді й Едвард Келі. Фердинанд III і його нащадок Леопольд II також уславилися тим, що надавали притулок алхімікам.

Нова хвиля цікавості до алхімії була пов'язана з публікацією розенкрейцерівських маніфестів. За однією з версій, назва нового ордену походить від двох основ *ros* - роса і *crux* - хрест. Цим нібито підкреслювалася пов'язаність Братства з алхімією, оскільки роса вважалася розчинником золота, а хрест в алхімії вважався символом світла.

Маніфести розенкрейцерів, опубліковані у 1610-х роках, серед іншого підкреслювали спіритуальний бік теоретичної алхімії. Перший маніфест «*Fama Fraternitatis*, чи Започаткування найшляхетнішого ордену розенкрейцерів» (1614 р.) розповідав про історію заснування ордену, а також наголошував на зціленні й освіті як основних видах діяльності Братства, призначених для широкого загалу. Жага золота у маніфесті засуджувалася. Проте «*Fama*» містила такі важливі елементи алхімічного вчення, як порівняння Христа з макрокосмосом, який надає повноти мікрокосмосу, тобто людині [6]. Ці

мотиви далі були розвинуті у другому маніфесті «*Confessio Fraternitatis*, чи Сповідь славетного Братства найшляхетнішого ордену розенкрейцерів, написана для всіх освічених людей Європи» (1615 р.). Новим елементом тут було пророцтво щодо закінчення папської тиранії, за якою прийдуть часи правління мудреців і Доба Світла [7]. Для декого це було прямим натяком на антиезуїтське спрямування ідеології ордену.

Третьою ключовою роботою розенкрейцерів цього періоду стала праця Йогана Валентина Андрее, лютеранського пастора, який пропагував ідеї розенкрейцерів. Робота звалася «Хімічне весілля Християна Розенкрейца» (1616 р.), і на відміну від двох попередніх праць, не мала декларативного характеру (оскільки маніфестом вже не була). Написано її було у формі роману, сповненого алюзій, кодів і символів. «Хімічне весілля» стало дивною спробою поєднання спекулятивної та практичної алхімії. В алегоричній формі у романі описувалася трансмутація, уособлена в королівському весіллі короля Спонсуса і королеви Спонси. Королівське весілля було одним з найпоширеніших образів багатой алхімічної символіки [8].

Протистояння між прибічниками теоретичної та практичної алхімії проявилось невдовзі після публікації обох маніфестів і «Хімічного весілля», оскільки за тим виникла гаряча дискусія. Критичну позицію практиків найкраще виражено у відповідях Андреаса Лібавіуса, який звинувачував творців маніфестів у нестримних теоретизуваннях. Він закидав їм нерозуміння серйозної науки алхімії, заперечував теоріям макро- і мікрокосмів у застосуванні до алхімії, виступав проти традицій магії та Кабали, проти розенкрейцерівської інтерпретації Парацельса. Щоправда, були й інші реакції на маніфести.

У розенкрейцерів з'явилося багато симпатиків. Роберт Флад був одним з них. Саме він написав відповідь Лібавіусові, де стверджував, що Брати не якісь там маги, а справжні християни, які займаються доброю магією, в основі якої лежать математика, механіка і зцілення. Також він звертався до самих братів (до того часу все ще були утаємниченою організацією) і просив їх прийняти його до своїх лав і дозволити брати участь у їхній діяльності [9]. Проте не один Роберт Флад мріяв про участь у справах Братства. Більше 200 листів, що відповідали на маніфести з проханнями прийняти їхніх авторів до членів Братства, було опубліковано у різних виданнях у період, менший за десять років.

Цікаво, що багато освічених людей цього періоду дуже серйозно сприйняли маніфести.

Декарт намагався з'ясувати місцезнаходження Братства, щоправда, безуспішно. Еліас Ашмол й Ісаак Ньютон не полінувалися переписати тексти обох розенкрейцерівських маніфестів. Ньютон і дійсно свого часу зацікавився алхімією, оскільки був не вповні задоволений лише математичними поясненнями природних явищ. Його експерименти в галузі алхімії найкраще досліджені Бетті Добс [10]. Ньютон шукав кращих пояснень Бога і природи, ніж ті, що пропонували математика і фізика. Алхімія, на його думку, була саме тим секретним знанням, яке могло вдосконалити його експерименти.

Загалом алхімія була лише одним з аспектів, згаданих у розенкрейцерівських маніфестах, що привертала увагу освіченої публіки. Насправді пропаганда магії, алхімії та Кабали була засобом донесення більш глибоких ідей про поступ нової доби, де пануватиме Розум і виникне новий тип суспільства. Маніфести закликали до пошуку консенсусу між давніми традиціями мудрості й побожності та науковим прогресом. Також розенкрейцери приваблювали своєю позірною християнською набожністю, яка, проте, мала сильний присмак протестантизму. Через відкриту критику Папи Римського вони здобули славу прогресивних християн. Ще одним важливим аспектом маніфестів (особливо другого) був наголос на німецькому патріотизмі, адже проголошувалось, що діяльність Братства спрямовано на процвітання вітчизни - німецької нації [11]. Таким чином, маніфести залишали за кожним читачем право на таку інтерпретацію змісту, яка була йому найближчою.

Якщо розглянути розенкрейцерівські маніфести у зв'язку з передоднем Просвітництва, можна помітити у них дві протилежні тенденції. З одного боку, у маніфестах підкреслювалися традиції містицизму й ірраціонального підходу до вивчення природи, що однозначно вказувало на антипросвітницький дух розенкрейцерів. З іншого боку, особливий інтерес до таємниць природи, заклики до співпраці між усіма освіченими людьми наближали їх до традицій наукової революції XVII ст.: «Якщо всі освічені з'єднаються, то вони зможуть скласти книгу природи - найдосконаліший метод дослідження всіх ремесел» [12].

Щоправда, ніяких активних дій з боку Братства розенкрейцерів протягом XVII ст. так ніхто і не помітив. Окрім діяльності, описаної у маніфестах, жодних інших рухів з боку Братства так і не було ніде зафіксовано. Пізніше, на початку XVIII ст., публікувалися списки членів ордену. Проте реальна діяльність Братства почалася не раніше XVIII ст., про що йтиметься далі.

Як уже згадувалося, прибічники алхімії проголошували її послідовницею природи. Навіть більше: окрім того, що алхімія нібито була мистецтвом, найближчим до природи, єдиною різницею між природою і алхімією була швидкість - алхімія пришвидшувала до кількох днів ті процеси трансформації, що у природі відбувалися протягом тисячі років [13]. На початку XVIII ст. вважалося, що алхімія пропонує альтернативний шлях до знань. Проте у другій половині XVIII ст. ситуація почала змінюватись.

У XVIII ст. публікуються нові праці Братства розенкрейцерів. Для ініціатів існувала ціла низка керівництв і правил. З цих брошур можна дізнатися, яким був орденський устрій. Дізнаємося, зокрема, що Братство мало ієрархічну структуру, подібну до масонської. З попереднього періоду до нас не дійшла інформація про структуру розенкрейцерів, проте з керівництв XVIII ст. відомо, скільки в ордені було ступенів (У 1760-х роках кількість коливалася між 7 і 9. Сім ступенів включали такі: *Neophytes*, *Junior*, *Adeptus exemptus*, *Philosophus minor*, *Philosophus major*, *Philosophus major primarius* і *Magus*. Якщо їх було дев'ять, то вони значно відрізнялися від сімох: *Junior*, *Theoreticus*, *Practicus*, *Philosophus*, *Adeptus Minor*, *Adeptus Major*, *Adeptus exemptus*, *Magister* і *Magus*), також відомо приблизну кількість членів ордену (наприклад, кількість Магів - представників найвищого ступеня - становила 77 осіб) і основні центри ордену (Прага, Регенсбург, Франкфурт-на-Майні).

У XVIII ст. орден підпорядковувався суворим правилам, за якими ініціат мав цілковито (і добровільно) підкорятися інструкціям свого наставника. Якщо ми пригадаємо визначення Просвітництва, запропоноване Кантом, то Братство, яке не дозволяло своїм членам звільнятися з-під наставництва, повністю суперечило Просвітництву за духом.

З керівництв також дізнаємося, що члени ордену заохочувалися до експериментів з алхімією. При цьому алхімічні знання видавалися початківцям малими порціями. Так, представникам найнижчого ступеня викладали найбазовіші елементи теорії алхімії, наприклад, про те, що сонцю, місяцю і зіркам відповідають три «філософські принципи» солі, сірки і ртуті. Також розкривалося значення ключових символів і відповідність символів металів символам планет: золото відповідало сонцю, срібло - місяцю, ртуть - Меркурію, мідь - Венері, залізо - Марсу, олово - Юпітеру, свинець - Сатурну. Починаючи з третього ступеня (*Practicus*) всі члени Братства Троянди і Хреста залучалися до роботи

в алхімічній лабораторії. Відтоді, базуючись на теорії, отриманій на попередніх ступенях, розенкрейцери починали осягати практичну алхімію.

У зв'язку з цим не може не виникнути запитання: як змогла алхімія протистояти виклику хімії, яка розвивається у XVIII ст.? В алхімії було три шляхи «вживання». По-перше, алхімія інтерпретувалася як суто спіритуальна дисципліна, ніяк не пов'язана з фізичною реальністю, атому припускалося її існування у спекулятивному вимірі. По-друге, дехто намагався адаптувати алхімічну термінологію до новітніх відкриттів у хімії. Розенкрейцери ж пішли третім шляхом: вони відмовились від «здобутків сучасної науки як від обману, стверджуючи, що справжнє знання походить від божественного просвітлення і ніколи не може бути отриманим лише за допомогою розуму і експериментів» [14].

Загалом алхімія була доволі дорогим заняттям через високі ціни на обладнання і сировину для експериментів. Проте розенкрейцери намагалися забезпечити навіть найбідніших членів ордену всім необхідним для осягнення бодай найпростіших функцій на досвіді. Магістр міг збирати гроші для облаштування спільної лабораторії. Втім, більшість членів ордену були доволі заможними, аби дозволити собі власну лабораторію. Разом з тим фінансові перешкоди робили орден більш консервативним і закритим для широкого загалу.

Показово, що порівняно з XVII ст. Братство помітно змінило свої релігійні позиції. Тепер орден значно наблизився до католицизму. Розенкрейцери більше не критикували папу та єзуїтів, підкреслювали важливість молитви і благочесливої поведінки кожного ініціата.

Алхімія була тим чарівним магнітом, який притягував до Братства нових членів. Протягом першої половини XVIII ст. популярність алхімії безупинно зростала. У Відні мешкало не менше 10 000 алхіміків, зокрема чоловік Марії Терезії Франц, який облаштував алхімічну лабораторію прямо у королівському палаці. А втім, серед тих, хто виявляв цікавість до алхімії, було чимало шарлатанів і тих, хто шукав швидких шляхів збагачення. Наприклад, герцог Карл фон Брауншвейг-Вольфенбюфель звернувся до алхімії, аби якось розплатитися з боргами. У книзі Памели Сміт є розповідь про алхіміка-шахрая, який виманював гроші в одного наївного аристократа. За допомогою цих грошей і слави алхіміка йому вдалося започаткувати нову вигідну справу - мануфактуру з виробництва скла [15].

Декому алхімія частково допомагала розібратися з основним захопленням - металургією.

І нарешті, на протилежному від шахраїв кінці спектра практиків стояли ті, для кого алхімія стала альтернативним шляхом до знань, вищим рівнем розуміння всесвіту, універсальним ключем до розуміння Бога і природи. Представником цієї групи з попереднього століття був Ісаак Ньютон. Проте й у XVIII ст. не бракувало подобних ентузіастів. Найяскравішими з них були граф Карл Йозеф фон Зальм-Райфершайдт і Герорг Фостер. Фігурально висловлюючись, ці особи однією ногою стояли в таборі просвітників, а другою - у таборі розенкрейцерів. Карл Йозеф фон Зальм-Райфершайдт був перекладачем праць Монтеस्क'є, а також членом ордену розенкрейцерів, оскільки виявляв інтерес до алхімії. Графський палац був сценою для філософських диспутів і водночас місцем проведення алхімічних експериментів.

Випадок Георга Фостера ще цікавіший і міг би стати символом кризи ордену наприкінці XVIII ст. Георг Фостер був науковцем, який на певний час став активним членом ордену Троянди і Хреста. Він був великим шанувальником просвітницьких ідей. До Братства ж вступив, спокушений обіцянками бути долученим до таємниць алхімії. Він витратив великі гроші на обладнання, він витратив час на читання безглузких книжок, які не пролили жодного променя світла нового знання, а лише принесли розчарування і страх. Зрештою Фостер захотів покинути орден, проте боявся, що з нього вимагатимуть грошей за право піти. Він утік з міста і країни (переїхав до Речі Посполитої, де викладав у Віленському університеті), проте його весь час переслідував страх, що його розшукуватимуть, оскільки підозрював, що орден має зв'язки з єзуїтами [16].

У 1780-х роках Братство переживає кризу. Серйозної критики зазнає віра у трансмутацию. Стверджується, що лише природа здатна перетворювати метали. Братству також закидають зв'язки з єзуїтами. Розенкрейцерів звинувачують у тому, що вони відхилилися від курсу, наміченого в XVII ст., натомість тепер вони розповсюджують обскурантизм і забобони.

Останньою історією, пов'язаною з розенкрейцерами, стала ініційована ними кампанія проти ілюмінатів - ордену, що представляв екстремальне крило Просвітництва. Ця кампанія обернулася не на користь самим розенкрейцерам. Під час нападів на ілюмінатів розкрилася найтемніша сторона антипросвітницького спрямування ордену. Братство напряму критикувало сучасні науки, позиції деїстів, ідеї прогресу і змін. Хоча розенкрейцерам і вдалося домогтися розпуску

ілюмінатів у 1785 році, самі вони ненадовго пережили своїх злих ворогів. Братство Троянди і Хреста знеславилося через невиконані обіцянки, пов'язані з алхімією, через підозри у зв'язках з єзуїтами, через агресивні антипросвітницькі закиди. Нарешті, у 1792 році старійшини ордену підписали декларацію про припинення діяльності ордену.

Насамкінець зазначу, що протягом двох століть, коли існувало Братство розенкрейцерів, алхімія була тією рамкою, яка тримала орден воєдино. Водночас алхімія приваблювала до ордену ініціатив, як ліхтар приваблює метеликів.

Ініціати приєднувалися з різних причин, проте найпоширенішою була віра у те, що тут вони, нарешті, отримають таємне знання Бога, Природи і Всесвіту, якого неможливо досягнути за допомогою тих інструментів, які пропонувало раціональне Просвітництво. Через це з'явився цікавий різновид людей, котрі однією ногою знаходилися у просвітницькому, а другою - у розенкрейцерівському таборі. Втім, вже у 1780-х роках стало зрозуміло, що орден не здатен виконати свої обіцянки щодо відкриття шляху до таємного знання. Через десять років це і стало однією з причин розпуску ордену.

1. *Mcintosh, Christopher*. The Rose Cross and the Age of Reason: Eighteenth-century Rosicrucianism in Central Europe and its Relationship to the Enlightenment.- Leiden, 1992.
2. *Yates, Frances A.* The Rosicrucian Enlightenment.- Boulder, Colorado, 1978.
3. Там само. - P. xi.
4. *Robberts, Gareth*. The Mirror of Alchemy. Alchemical Ideas and Images in Manuscripts and Books.- London, 1994.- P. 65.
5. *Smith, Pamela H.* The Business of Alchemy. Science and Culture in the Holy Roman Empire.- Princeton, 1994.- P. 174.
6. Fama Fraternitatis or a Discovery of the Most Noble Order of the Rosy Cross // Frances A. Yates. The Rosicrucian Enlightenment.
7. Confessio Fraternitatis or the Confession of the Laudable Fraternity of the Most Honorable Order of the Rosy Cross, Written to All the Learned of Europe // Frances A. Yates. The Rosicrucian Enlightenment.
8. *Robberts, Gareth*. The Mirror of Alchemy.
9. *Yates, Frances A.*- P. 75-76.
10. *Dobbs, Betty J. T.* The Janus Two Faces of Genius. The Role of Alchemy in the Newton's Thought.- Cambridge, 1991.
11. Питанню патріотизму у розенкрейцерівській демагогії присвячено статтю *Péter, Katalin*. Der rosenkreuzerische Patriotismus. Die Verbreitung der Ideen der Rosenkreuzer in Mittel - und Osteuropa // Das Ende der Renaissance: Europäische Kultur um 1600, ed. August Buck and Tibor Klaniczay.- Wiesbaden, 1987.
12. «Fama Fraternitatis».- P. 238. Найбільш вражаючим прикладом поклоніння природі алхіміками можна знайти у книзі емблем Маєра «*Atlantis fugiens*» (1618) - тут на одній з емблем (№ 26) зображено філософа у величезних окулярах і з ліхтарем у руках, який обережно досліджує сліди, залишені Природою.
13. *Robberts, Gareth*. The Mirror of Alchemy.- P. 54.
14. *Mcintosh, Christopher*. The Rose Cross.- P. 82.
15. *Smith, Pamela H.* The Business of Alchemy.- P. 205.
16. *Mcintosh, Christopher*. The Rose Cross.- P. 62, 134.

K. Dysa

**ANOTHER WAY TO KNOWLEDGE:
ALCHEMY OF THE ROSICRUCIANS
AND THE CHALLENGE OF THE ENLIGHTENMENT
IN THE SEVENTEENTH - EIGHTEENTH CENTURIES**

The author studies the evolution of the Rosicrucian Fraternity, concentrating on its alchemic practices in the period since its foundation in the seventeenth century till dissolution in the eighteenth. The subject of the study is Rosicrucians' interest toward alchemy in the German lands.